

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.85>

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ТА ПРОПАГАНДА ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВЕДЕННЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Варга Т.М.,

*аспірантка кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Варга Т.М. Дезінформація та пропаганда як інструменти ведення гібридної війни росії проти України.

Стаття присвячена дослідженню технологій ведення гібридної війни росії проти України. Україна фактично знаходиться у стані гібридної війни з боку Росії, оскільки постійно є об'єктом інформаційної агресії, пропаганди та тиску в усіх сферах суспільних відносин. Війна росії проти України вимагає встановлення її причин, оскільки це потребує реагування з боку держави, а отже – комплексу заходів з протидії російської агресії. Водночас необхідним є не лише протидія самій агресії, але й запобігання її поширенню всередині держави, проти якої таку агресію було застосовано. Росія намагається використовувати різні елементи антидемократичних заходів: залякування, тиск через політичні уподобання, а також політику Українського уряду. Встановлено, що гібридна війна росії проти України ведеться із використанням різноманітних тактик боротьби, в тому числі із застосуванням інформаційних і медійних технологій. У сучасному інформаційному суспільстві стрімко зростають можливості мас-медіа, посилюється їх вплив на свідомість і підсвідомість людини. З'ясовано, що однією з найбільш гострих проблем сьогодення є маніпулювання масовою свідомістю. Сучасна людина живе в мегаінформаційному просторі і не може уникнути впливу засобів масової комунікації, насамперед телебачення та інтернету. Сьогодні, в умовах повномасштабної війни, важливо розуміти актуальні цілі та особливості антиукраїнської маніпулятивної пропаганди, що застосовується в російському медіа-просторі. З'ясовано, що використання маніпулятивних засобів у пропаганді значно підсилює вплив на розвиток як індивідуальних поглядів, так і суспільства. На тлі воєнної агресії роль пропаганди зростає настільки, що людина під її впливом втрачає здатність аналізувати інформацію і сприймає всі факти тільки під кутом зору, сформованим пропагандою. Усвідомлюючи те, що певні матеріали чинять вплив на свідомість та поведінку людини, українське суспільство певною мірою зробило значний крок для свого

майбутнього й майбутнього своєї країни. Велику роль у цьому відіграли як різні дослідники у цій галузі, так і самі засоби масової інформації.

Ключові слова: дезінформація, пропаганда, вплив на свідомість, права людини, гібридна війна, російська агресія.

Varga T.M. Disinformation and propaganda as tools for waging Russia's hybrid war against Ukraine.

The article is devoted to the study of technologies for waging Russia's hybrid war against Ukraine. Ukraine is actually in a state of hybrid war from Russia, as it is constantly the object of information aggression, propaganda and pressure in all spheres of public relations. Russia's war against Ukraine requires establishing its causes, as this requires a response from the state, and therefore a set of measures to counter Russian aggression. At the same time, it is necessary not only to counteract the aggression itself, but also to prevent its spread within the state against which such aggression was used. Russia is trying to use various elements of anti-democratic measures: intimidation, pressure due to political preferences, as well as the policy of the Ukrainian government. It has been established that Russia's hybrid war against Ukraine is being waged using various tactics of struggle, including the use of information and media technologies. In the modern information society, the capabilities of the mass media are rapidly grow, their influence on the consciousness and subconsciousness of a person is increasing. It has been found that one of the most acute problems of today is the manipulation of mass consciousness. Modern man lives in a mega-information space and cannot avoid the influence of mass communication media, primarily television and the Internet. Today, in the conditions of a full-scale war, it is important to understand the current goals and features of anti-Ukrainian manipulative propaganda used in the Russian media space. It has been found that the use of manipulative means in propaganda significantly increases the impact on the development of both individual views and society. Against the background of military aggression,

the role of propaganda increases so much that a person under its influence loses the ability to analyze information and perceives all facts only from the perspective formed by propaganda. Realizing that certain materials have an impact on human consciousness and behavior, Ukrainian society has to some extent taken a significant step for its future and the future of its country. Various researchers in this field, as well as the mass media themselves, played a major role in this.

Key words: disinformation, propaganda, influence on consciousness, human rights, hybrid war, Russian aggression.

Постановка проблеми. Інформаційна війна проти України стала справжнім викликом і поставила під загрозу існування державності. Провідними інструментами цієї гібридної війни є пропаганда, маніпуляції, фейки, підміна понять, залякування, психологічний тиск, репресії. Реальним наслідком став геноцид українського народу, терор цивільного населення, примусова депортація мешканців окупованих територій до регіонів РФ, руйнація та нищення українських міст, культурних пам'яток, критичної інфраструктури. Російська пропаганда подає Україну як «штучно створену псевдодержаву», «тимчасово відірвану частину російської території», історія якої – спільна з російською, а населення – частина російського народу, що мріє про «звільнення», возз'єднання і потерпає від влади «нацистів і бандерівців». Відтак українська державність як тимчасове утворення рано чи пізно має поступитися місцем об'єднанню різних частин «Великої Русі», за потреби – військовою силою [1].

Мета статті – дослідження технологій ведення гібридної війни та з'ясування провідних її інструментів, застосовуваних росією проти України.

Стан опрацювання проблематики. Проблема дезінформації та пропаганди існує вже багато років. Була написана велика кількість статей і праць, у яких мова йшла про вплив інформації на людину та суспільство загалом. Дослідженням пропаганди та контрпропаганди займалися такі науковці, як: В. Гапій, Ю. Горбань, В. Горбулін, Ж. Денисюк, В. Зеленін, Н. Кононенко, У. Коруц, О. Мильченко, Л. Нагорна, Б. Парахоський, Г. Почепцов, О. Розумний, О. Стяжкіна, Г. Яворська та інші, які вивчали це питання більш широко, в контексті формування інформаційної політики, інформаційних гібридних війн, маніпулятивних технологій.

Виклад основного матеріалу. Пропаганда як інструмент впливу широко використовується під час воєнних дій. Вона великою мірою формує у суспільстві сприйняття подій. Поняття «пропаганда» є досить багатогранним, але

в останні роки воно найчастіше застосовується поряд з поняттям «інформація». На відміну від об'єктивного подавання інформації, пропаганда подає її вибірково, щоб спонукати до певних узагальнень, або використовує емоційно заряджені повідомлення, щоб спровокувати скоріше емоційну, ніж раціональну реакцію на наведену інформацію. Оскільки у пропагандиста є конкретна мета, і, щоб досягти її, пропагандист навмисно відбирає факти, аргументи і символи та подає їх так, щоб досягти найбільшого ефекту [2]. Пропагандистські повідомлення, які постійно транслюються російськими засобами комунікації, передусім розраховані на населення РФ, жителів Півдня і Сходу України, а також усіх, хто споживає російський інформаційний продукт. Внаслідок російської пропаганди формується негативне ставлення до українців, налаштування жителів окупованих територій проти української влади, української армії, навіювання думки про історичну приналежність Криму до РФ тощо; у підсумку – зростання рейтингу російського президента всередині росії [3]. Найбільшу небезпеку в аспекті інформаційної агресії становить маніпулювання. Застосування маніпулювання в мас-медіа робить небезпечним будь-який вплив, оскільки його наслідки можуть бути непередбачуваними. Прихований характер маніпулювання може виражатись як у приховуванні істинних намірів, так і у приховуванні інформації (повному або частковому замовчуванні, викривленні, вибіркості, підтасовуванні фактів). Маніпулювання застосовується і у створенні так званих фейкових новин. Термін «фейк» (англ. fake – підробка) не має єдиного, чітко визначеного тлумачення. Фейком вважають або навмисне поширення дезінформації в соціальних медіа і традиційних ЗМІ, так і загалом неправдиву інформацію (частково неправдиву, поєднання правдивої і неправдивої інформації тощо). Фейкове повідомлення зазвичай побудоване таким чином, щоб зацікавити, привернути увагу, тому воно дуже швидко поширюється. Крім того, фейкові новини зазвичай спрямовані на емоційне сприйняття [4].

Пропаганда стала одним із методів інформаційної агресії проти України, і вона, як і інші методи, застосовується з використанням маніпулятивних технологій. Основним структурним елементом у цій війні стають симулякри – образи того, чого не існує в реальності. Прикладами таких симулякрів є: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Стратегічна мета експлуатації цих симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту тими «інформаційними фантомами», які потрібні агресору [5]. Особливо глибокий психологічний вплив

на людину справляє телебачення. На жаль, психологія телеглядача своєрідна: чужий погляд він сприймає за власний. Реальні факти, які використовуються для створення телевізійного міфа, – це єдина правда, але вона так вправно міфологізується, що подібний новостворений міф глядач сприймає за правду. Зокрема, при створенні сюжетів журналісти беруть реальний факт, але настільки його «обробляють» у певному пропагандистсько-ідеологічному напрямі, що виходить класичний міф, але підміна – не єдиний прийом для створення міфа [3]. Сьогодні з розвитком технологій та з розширенням медіапростору форми пропаганди стають досконалішими, проте головне завдання пропаганди – не подати інформацію, а перебудувати її сприйняття так, як це вигідно комунікатору. «Серед арсеналу інструментів гібридної війни агресор застосовує такі способи впливу: психологічний тиск, погрози, залякування, приниження, почуття провини; інформаційні атаки; економічну блокаду; прогресуючу політичну й соціальну ізоляцію; культурну агресію – руйнування об'єктів культури: мови, мистецтва, науки, політики, пам'яток, символів віри; воєнні дії та ін. На початок ХХ століття німецький історик Ганс Дельбрюк довів, що існує дві основні форми ведення війни – стратегія знищення і стратегія виснаження супротивника. Однак те, що Дельбрюк відносив безпосередньо до бою на полі битви, починаючи із другої половини ХХ століття, перейшло й у матеріально-віртуальний світ. Війна в сучасному розумінні – це стратегія знищення і виснаження супротивника як у бою, так і в інформаційному середовищі. Мало здобути перемогу на полі битви, – це тільки ситуативна перемога над незначною частиною психологічного простору. Важливо здобути перемогу в інформаційній війні – зруйнувати значущість світу історичних ідей, у якому психологічна жертва зберігає маркери власної ідентифікації, і з яким позиціонує свою присутність у світі. Актуальність кровопролитних боїв відійшла на другий план [6, с 47]. У 2014–2019 рр. така інформаційна війна велася найбільш агресивно і фактично формувала необхідне пропагандистське підґрунтя для виправдання військової агресії росії проти України.

Експерт з інформаційної політики та комунікаційних технологій Георгій Почепцов у своїй статті «Інформація без зв'язку з реальністю» писав: «Нині ми часто стикаємося з ситуацією, коли інформація на першому місці, а реальність – на другому. Це фейки і дезінформація, чутки й конспірологія. Інформацією без зв'язку з реальністю наповнюють також нескінченні потоки, де інформація і реальність не перетинаються або перетинаються зрідка. Ми живемо у світі чужої інформації, оскільки своїми очима можемо по-

бачити тільки децицію дійсності. Про решту нам розповідають і показують інші. А в них завжди інші пріоритети» [7].

Дезінформація, яку проводила росія з початку російсько-української війни 2014 року, мала на меті показати причетність української сторони до серйозних порушень прав російськомовних громадян. Тому у січні 2022 року російська влада поширювала неправдиву інформацію з метою навмисного обману, використовуючи питання для роз'єднаності між західними країнами на підтримку України, для створення правдоподібного заперечення грубих порушень прав людини, здійснених російськими окупантами з метою *casus belli* для подальшого вторгнення в Україну. Росія розповсюдила фейк, що українські спецназівці, навчені Британією, планують «серію терактів» на Донбасі, щоб використовувати їх як прикриття для операцій під фальшивим прапором [8]. Мета їх нібито провокації – звинувати Росію в атаках під «фальшивим прапором» для підготовки агресії проти України та створити паніку серед місцевих жителів. Кремль розгортає свою гру в дезінформацію за допомогою подібних заяв на тлі зростання геополітичної напруженості між Москвою та Заходом. Згідно з оглядом медіа-контенту POLITICALO, лише за 10 днів була поширена інформація, що «Сполучені Штати розглядають можливість застосування хімічної зброї в східноєвропейській країні»; «У першу годину Олімпійських ігор планується проведення військової операції Збройних Сил України з вирішення проблем ЛДНР В'єтнамським шляхом»; «НАТО готується атакувати Росію під час майбутніх зимових Олімпійських ігор» [9]. Мета Москви полягає в тому, щоб використати конфліктні питання для сприяння розколу між західними країнами щодо їхньої підтримки України; протистояти претензіям НАТО проти Москви і створити правдоподібне заперечення потенційних зв'язків, включаючи можливе використання хімічної зброї. Росія не новачок у дезінформації про Україну. Підтримувані Кремлем ЗМІ поширюють постійний потік звинувачень у тому, що Києвом керують неонацисти; що НАТО або занадто слабка, щоб захистити країну, або занадто агресивна у своїй військовій позиції; і що громадяни Заходу не бачать сенсу захищати Україну.

Режим Путіна веде масштабну пропаганду не лише через свої державні ЗМІ, а й через так звані «багатомовні міжнародні медіа», які пишуть так, як подобається Кремлю, та поширюють проросійські наративи та дезінформацію. Найбільш агресивні та радикальні з них вихваляють Росію та Путіна, виправдовуючи російську воєнну агресію проти України, закликають до припинення підтримки України та поширюють кремлівські фейки. Практично у всіх таких

проросійських ресурсів є стандартний набір тем – позитивне висвітлення росії, виправдання її повномасштабного вторгнення та війни проти України, використання пропаганди та фейків кремлівських медіа – про «нацистів в Україні», «бомбардування Донбасу», «самозахист перед розширенням НАТО на схід». Більшість з них твердять, що перемога РФ неминуча, а Україна зазнає поразки. З іншого боку, такі сайти регулярно критикують Захід, США, ЄС. Таким чином, у Європі діє ціла мережа проросійських та антизахідних ЗМІ, що виступають в ролі російських агентів впливу та намагаються впливати на думки європейців. Такі медіа часто називають себе вільними та незалежними, а інформацію, що вони подають – «альтернативною», намагаючись виправдати своє право на «іншу інформацію», яка часто є дезінформацією. Однак ця удавана альтернативність завжди зводиться до демонізації ЄС, США і НАТО та висунення їм альтернативи – режиму путіна, який розпочав найбільшу в Європі війну з часів Другої світової та веде відкриту інформаційну війну проти Європи [10].

Таким чином, росія здійснює гібридні атаки проти Заходу, використовуючи вразливі місця західних демократій. Кремль не влаштовує той світовий порядок, який склався на початку XXI століття, тому він і прагне зруйнувати його, занурити у суцільний хаос, намагаючись переформатувати систему міжнародних стосунків на більш вигідних умовах для власного глобалістського проєкту.

Російська пропаганда активно розвивалася на території України упродовж тривалого часу. Було нав'язано безліч міфів, у які, на жаль, досі ще вірить певна частина громадян: «українці та росіяни – братній народ», «Україна – держава, котра не відбулася», «в Україні триває громадянська війна», «в Україні порушують права російськомовних» тощо. Агресор продовжує атакувати Україну, застосовуючи головний засіб – маніпуляцію масовою свідомістю з використанням штучно відтворених міфів та фейків. Найголовнішими поширювачами фейків є самі люди. Їх долучають до процесу поширення, підкидаючи їм гарячу інформацію. 1 листопада 2024 року пропагандистське джерело поширило інформацію про те, що 15 жовтня 2024 року росія завдала прицільного удару по нібито місцю дислокації «найманців» НАТО в Миколаєві. Втім, це – неправда. Насправді внаслідок російського ракетного удару цього дня російські війська обстріляли Миколаїв. Унаслідок атаки ракетами С-300 було пошкоджено цивільні об'єкти – приватні житлові будинки, інфраструктурний об'єкт, ресторанний комплекс та ін. Через обстріли постраждали цивільні жителі – загинула жінка, 16 людей отримали поранення [11]. Прокрем-

лівська дезінформаційна машина використовує добре відому тактику розповсюдження фейків. Достовірність ніколи не була її сильною стороною. Найбільшу силу впливу має не сама інформація, а інформація + емоції. Формулою фейку є «неправдива інформація + емоції». А емоції спонукають людей до дії. Володимир Ткач зауважує: «Гібридна війна РФ проти України довела, що інформація є інструментом перекодування у відповідних електоральних групах нових смислів. Так, російські фахівці з маніпуляції свідомістю використали Революцію гідності, назвавши її «антиконституційним заколотом фашистської хунти», учасників АТО – «карателями» тощо. Використання такої лексики вивело дискурс з раціональної площини в емоційну, позбавляючи її, таким чином, альтернативної оцінки. Так, російська пропаганда намагалася дегуманізувати противника, тобто позбавити людських якостей, що мало на меті усунути психологічні бар'єри росіян перед вбивством представника колишнього братського народу. Проте, тривалий вплив дегуманізації українського народу сприяв широкій дегуманізаційній трансформації пострадянського суспільства, що спричинило фашизацію частини російського суспільства, накопичення заряду ненависті [12, с. 103].

Дослідники-консультанти міжнародної організації Центру з питань захисту цивільного населення в умовах конфлікту (Center for Civilians in Conflict (CIVIC)) проводили опитування цивільних, які перебували на окупованих територіях, а також аналізували дописи у соціальних мережах з метою виявлення прикладів дезінформації [13]. У своєму звіті дослідники навели приклади неправдивої інформації, яку поширювали російські військові на окупованих територіях та насаджували страх, зокрема про те, що українські солдати будуть бомбити, ґвалтувати, вбивати та ув'язнювати цивільних осіб, коли повернуть окуповану територію під свій контроль. Використовуючи дезінформацію та пропаганду, вони переконували українців переїхати до Росії, а своїх дітей відправити до російських таборів для відпочинку. Російська влада ніколи не збиралася віддавати назад дітей, натомість накачувала їх російською пропагандою. Вони також намагалися вселити українцям на окупованих територіях страх, що після потрапляння на підконтрольну Україні територію їм доведеться примусово пройти через каральні та жорстокі процеси фільтрації. Ця інформація наражала на небезпеку і призвела до загибелі багатьох людей, які вирішили не виїжджати, а залишитися. Метою дезінформації було здійснення психологічного впливу на цивільні особи, що позначилось на їхньому емоційному стані, викликаючи почуття гніву, відчуття незахищеності, стрес або тривоги, постійну настороженість, паніку і

розпач. У соціальних мережах у дописах, поширюваних проросійськими суб'єктами, широко використовуються образливі висловлювання щодо українських жінок, викликаючи у суспільстві ненависть, зневагу, огиду та упередженість. Так вони намагаються дискредитувати випадки сексуального насильства над українськими жінками під час російського вторгнення.

Використання дезінформації не є новим, але в останні роки її вплив став значнішим. Сьогодні дезінформація – одна із найголовніших загроз не лише для національної безпеки окремих держав, але й для усього демократичного світу, європейських цінностей та міжнародної безпеки. Цю тактику особливо ефективно використовує російський агресор у гібридній війні проти України, сіючи розбрат та маніпулювання громадською думкою. Про це, а також про боротьбу з дезінформацією ішлося під час конференції «Об'єднання медіаспільнот в епоху дезінформації» від 8 березня 2023 березня, організованої Європейським Союзом у Сараєво до роковин від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну. За інформацією Укрінформ, головний редактор проєкту StopFake Євген Федченко зазначив на конференції наступне: «Дезінформація, або те, що росія називає журналістикою, не тільки допомагає вбивати, але й безпосередньо вбиває людей. Кожен наратив, який проштотує росія, веде до дегуманізації та делегітимізації України, роблячи агресію прийнятною з російської точки зору» [14]. Далі він підкреслив, що російська дезінформація проти України була не одноразовим чи випадковим явищем, а тривалим процесом – це розповіді, де окремі фрагменти фейкових новин переплітаються в наративи, що залишаються в пам'яті людей. Щоб вистояти перед дезінформацією та маніпуляціями, яку вміло застосовують та розповсюджують російські ЗМІ, громадяни повинні фільтрувати інформацію, аналізувати, звертати увагу на джерела інформації, власників медіа. А держава так само повинна проводити необхідну інформаційну політику швидкого реагування, застосовуючи сучасні технології, зокрема – штучний інтелект.

Міжнародним гуманітарним правом використання дезінформації або пропаганди сторонами конфлікту під час війни не заборонено. Дозволяється використовувати недостовірну інформацію лише з метою призвести противника до помилки чи спонукати його діяти необачно, застосовуючи «воєнні хитрощі». Однак дезінформація може становити порушення міжнародного права, якщо вона поширюється особою, яка безпосередньо бере участь у бойових діях, і порушує захисні норми. Міжнародне гуманітарне право забороняє «акти насильства чи загрози насильства, що мають головною ме-

тою тероризувати цивільне населення». Міжнародне право прав людини деякими своїми положеннями передбачає захист від зловмих інформаційних операцій, наприклад, стаття 20 Міжнародного пакту про політичні і громадянські права забороняє «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства» [15]. Однак, з моменту розробки цих норм практика використання інформаційних операцій суттєво змінилася. Сьогодні цивільне населення частіше стає об'єктом дезінформації та інших видів зловмих інформаційних операцій, ніж збройні сили супротивника. Тому держави та міжнародні організації повинні зосередитися на посиленні законодавства, яке б забезпечувало захист від тих видів шкідливої дезінформації, які пов'язані з росією. Це має слугувати попередженням і прикладом для урядів інших країн. Один із лідерів українського громадянського суспільства застеріг Європу: «Російський вплив може знищити ці країни навіть без війни. Росіяни воюють проти основних прав людини, проти прав ЛГБТК, проти прав жінок, проти основ демократії. Вони сіють недовіру між людьми. ...Це руйнівний вплив країни, яка знає, що коли Європа слабка, з нею можна домовлятися», – а також додав: «Ви повинні боротися з російською дезінформацією, коли вона лише з'являється, а не тоді, коли вона вже стала невід'ємною частиною вашого медіа-простору (цитата за [13]). Тому не менш важливим є притягнути інформаційних злочинців, які організують дезінформаційні кампанії, до відповідальності, щоб запобігти повторенню цих злочинів у майбутньому.

Висновки. Незважаючи на такий перелік негативних наслідків дезінформації, навряд чи країною-агресором було отримано бажаний результат, хоча росія частково вплинула на свідомість українців, посіявши серед деяких паніку, сумніви й конфлікти. Проте досягти повної дестабілізації та зневіри не вдалося завдяки науковцям, дослідникам, медіа й різним організаціям, що все частіше підіймають тему медіаграмотності та розвінчують російські фейки та міфи. Важливу роль у цьому зіграли саме українські медіа. Працівники медіа не лише створюють матеріали, але й поширюють наукові статті, дисертації, самостійно знаходять експертів у цій галузі, організують конференції і трактують усе це зрозумілою мовою. Перевага полягає в тому, що вони, подаючи інформацію, намагаються передати найголовніше, часто залишаючи посилання на повний матеріал або дослідження для бажаних. Тому на сьогодні ситуація в Україні з питанням дезінформації краща, аніж до початку повномасштабного вторгнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. «Русский мир». URL: <https://vue.gov.ua>.
2. Ожеван М.А, Шевченко О.В. Війна інформаційна. *Українська дипломатична енциклопедія* / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України. 2004. 760 с.
3. Гапій В.Е. Пропаганда як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 1. С. 636–641.
4. Посмітна В.В. Особливості антиукраїнської маніпулятивної пропаганди в сучасних умовах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2023. № 59. Том 3. С. 35–39.
5. Горбулін В.В. Гібридна війна як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. К.: НІСД, 2014.
6. Гібридна війна: in verbo et in praxi: монографія / Донецький національний університет імені Василя Стуса / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. 412 с.
7. Георгій Почепцов. Інформація без зв'язку з реальністю. URL: <https://detector.media/withoutsection/article/140852/2018-09-08-informatsiya-bez-zvyazku-z-realnistyu>.
8. Ukraine planning 'false flag' Donbass incident – militia, 19 Jan, 2022. URL: https://www-rt-com.translate.google.com/russia/546554-donbas-false-flag-ukraine/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=uk&_x_tr_hl=uk&_x_tr_pto=sc.
9. Україна готує збройну провокацію на Донбасі під час Олімпіади. URL: <https://news-front.info/2022/01/14/ukraina-gotovit-vooruzhennuyu-provokatsiyu-v-donbasse-vo-vremya-olimpiady-dmitriy-solonnikov>.
10. Мережа європейських ЗМІ, яка стає інструментом російської інформаційної війни — дослідження InformNapalm та Insight. URL: <https://spravdi.gov.ua/merezha-yevropejskyh-zmi-yaka-staye-instrumentom-rosijskoyi-informacijnoyi-vijny-doslidzhennya-informnapalm-ta-insight>.
11. Дезінформація, що Росія влучила по місцю дислокації «найманців» НАТО. URL: <https://disinfo.detector.media/index.php/post/dezinformatsiia-shcho-rosiia-vluchyla-po-mistsiu-dyslokatsii-naimantsiv-nato>.
12. Ткач В.Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 99–109.
13. Коли слова стали зброєю: безпрецедентні ризики для цивільного населення через поширення дезінформації в Україні. URL: https://civiliansinconflict.org/wp-content/uploads/2023/11/When-Words-Become-Weapons_UKR.pdf.
14. Загроза дезінформації: нинішній стан. URL: <https://truthfulreporting.org/importantly/zagroza-dezinformacziyi-nynishnij-stand>.
15. Міжнародний пакт про політичні і громадянські права № 995_043 від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.